

Шухрат СИРОЖИДДИНОВ

АЛИШЕР НАВОЙ

**Манбаларнинг қиёсий-типологик,
текстологик таҳлили**

Тошкент
«Akademnashr»
2011 йил

УДК: 821.512.133 (092) Навоий
ББК 83.3(5У)1
С60

Сирожиддинов, Шуҳрат.

Алишер Навоий: манбаларнинг қиёсий-типологик, текстологик таҳлили / Ш.Сирожиддинов. – Т.: Akademnashr, 2011. – 326 б.

ISBN 978-9943-397-56-9

УДК: 821.512.133 (092) Навоий
ББК 83.3(5У)1

Илмий муҳаррир:

академик Ботирхон ВАЛИХЎЖАЕВ

Масъул муҳаррир:

Маҳмуд САЪДИЙ

Тақризчилар:

Азиз ҚАЮМОВ, филология фанлари доктори, академик

Иброҳим ҲАҚҚУЛОВ, филология фанлари доктори, профессор

Даҳо шоир ва мутафаккир, давлат арбоби Алишер Навоий ҳаёти ва фаолиятига қизиқиш ўз замонасидан бошланиб, бугунги кунгача сўнмай келаётир. Аёнки, ижтимоий-тарихий тараққиёт илгарилагани сари инсон тафаккури муайян воқеа-ҳодисага нисбатан турли қарашларни намён этади. Бу қарашлар, аввало, ҳар бир даврда пайдо бўлган гоёвий-эстетик йўналишлар негизда тугилади. Тарихий шахслар фаолияти талқини ана шу гоёвий-бадиий ҳодисанинг мураккаб тафаккур мевасидир. Алишер Навоий сиймоси ҳам беш асрдан зиёд муддат мобайнида тадқиқотчилар томонидан турлича талқин этиб келинган. Монографияда Алишер Навоий ҳаёти ва фаолияти манбалар асосида қайта ўрганиб чиқилган, мавжуд талқинлар таҳлил қилинган.

Китоб илмий ходимлар, олий ўқув юртлари филология ва тарих факультетлари талабалари, барча Навоий мухлисларига мўлжалланган.

ISBN 978-9943-397-56-9

Ш.Сирожиддинов. «Алишер Навоий: манбаларнинг қиёсий-типологик, текстологик таҳлили».
© «Akademnashr» нашриёти, 2011 йил.

МУҚАДДИМА

1. Алишер Навоий феномени

Амир Низомиддин Алишер Навоий (844 – 906/1441 – 1501) фақат ўзбек халқи эмас, балки бутун турк оламининг буюк шоири, мутафаккири сифатида жаҳон бадиий тафаккури тарихида ўз ўрни ва мақомига эга ижодқордир. Унинг жаҳон бадиияти хазинасига қўшилган шоҳ асарлари, XV асрнинг иккинчи ярми темурийлар салтанати даври илм-фани ва санъатини ривожлантиришга қўшган бениҳоя катта ҳиссаси аллақачон эътироф этилган. У ҳаётини тўлалигича мамлакат равнақи, халқ ва миллатнинг тинч-тотув яшаши ҳамда давлат кудратини мустаҳкамлашга бағишлади. Султон Хусайн Бойқаронинг уни «мамлакат устунни, дину давлат низоми, мулку миллат асҳоблари зубдаси, хайрли бинолар муассиси, хоқон давлати таянчи», деб атаганлиги бежиз бўлмаган, албатта.

Алишер Навоий бутун дунё қаршисида туркий (ўзбек) тилнинг бой имкониятларини кўрсатиб бера олган, араб, форс тилларидан ҳеч қайси жиҳатдан кам бўлмаган гўзал тил эканлигини исботлаб берган буюк олимдир. Ўша даврларда форс тили поэзия тили, араб тили эса илмий тил сифатида қабул қилинган эди. Расмий ёзишмалар ҳар иккала тил омихтасидан иборат эди. Туркий тилга эса авом тили сифатида қараш устувор эди. Туркий халқларнинг кўп мингйиллик давлатчилик тажрибаси ва бой маънавий-адабий мероси мўғул босқини оқибатида йўқ қилинганлиги туфайли темурийлар даврида туркий халқларнинг шонли тарихи, тили ва қадриятларини тиклаш жуда қийин кечган. Ҳатто Темур саройида туркий тилни давлат тили даражасига олиб чиқиш ишлари охирига етказилмай қолган. Шундай бир шароитда Алишер Навоий ўз олдига ўзбек тили мақомини тиклаш мақсадини қўйди. У бежиз ушбу сатрларни ёзмаган:

***Турк назмида чу тортиб алам,
Айладим ул мамлакатни якқалам.***

Дарҳақиқат, Навоий ўзи эътироф этганидек, туркий тил ва адабиёти майдонида байроқ кўтарди, бутун мамлакатни якқалам, яъни

бир тилли қилди. Дунё олимлари Навоийнинг ўзбек (туркий) адабий тили мавқеини кўтариш ва ривожлантиришдаги хизматларини инсоният тамаддуни тарихидаги буюк маърифатпарварлар – француз Дю-Белли ва рус М.Яомоносовнинг миллат маданиятида туб бурилиш ясаган сазй-ҳаракати билан тенглаштирадилар.

Алишер Навоий давлат ишларидан холи вақтларида бадиий ижод билан шуғулланди ва бадиёт оламида тенгсиз бўлган нодир асарлар яратди. Буюк бешлик – «Хамса» ва «Хазойин ул-маоний» девони, «Муҳокамат ул-луғатайн» ва «Мезон ул-авзон» каби илмий асарлари, форсий девони ва қасидалари, диний-маърифий манзумалари ҳамда тарихий аҳамиятга молик хотира – «ҳолот»лари унинг беқиёс сўз санъаткори, буюк файласуф ва олимлигининг далилидир. Навоий асарларида инсон маънавий-ахлоқий камолоти ғояси етакчи; одамийлик, бағрикенглик, эзгулик эса шоир фалсафасининг асосини ташкил этади.

Алишер Навоий катта ер-мулк эгаси эди. У 1481 йили ўзининг бор мол-дунёсидан воз кечиб, хайрия, яъни вақф мулкани ташкил қилади. Вақф мулки – Ҳирот ҳудудидаги иморатлар, хусусан, Ихлосия мадрасаси ва унга тегишли иморатлар, 24 дўкон, 3-4 тим бозори, боғ-роғлар (255,5 жариб узумзор ва мевазор боғлар, ерларнинг муайян қисми (545 жариб) ва уларни ишлатишдан тушган даромад тўлалигича таълим муассасалари, мусофирхоналар ва дарвишлар, қаландарлар, камбағал муҳтожлар, етим-есирларнинг эҳтиёжини қоплаб туришга қаратилди. Бошқа бир қисми илм-фан ва адабиётни ривожлантиришга сарфланди. Навоийнинг бевосита моддий ва маънавий кўмаги остида ўнлаб олимлар тадқиқот ишларини олиб бордилар, тарихий асарлар ёзиш кенг рағбатлантирилди, тасвирий санъат усталарининг ишига алоҳида эътибор берилди. Ҳиротда Навоийнинг шахсий ташаббуси ва маблағи билан Халосия, Шифоия, Низомия каби бир неча мадраса ва хонақоҳ қурилиб, уларда машҳур олимлар дарс бериш ва илм билан шуғулландилар. Бу даврда риёзиёт, илми нужум, ҳандаса, мантиқ, фикҳ, ислом назарияси ва бошқа соҳаларга оид кўплаб асарлар яратилди. Навоий раҳнамо Ҳирот адабий муҳитининг ривожини учун султон катта шароит ва қулайликлар яратиб берди. Бу темурийлар салтанатида илм-фан ва адабиёт ривожланишига ҳукмдорнинг алоҳида эътибори намунаси эди. Мам-

МУНДАРИЖА

Муқаддима	3
1. Алишер Навоий феномени	3
2. Навоийшунослик босқичлари	9
2.1. Узоқ ўтмиш навоийшунослиги анъаналари	9
3. Мафкуралар тўқнашуви	13
4. Навоийшуносликнинг илмий йўналиш сифатида шаклланиши	16
5. Муаммонинг қўйилиши ва тадқиқот мақсад-вазифаси	22
6. Китобнинг тузилиши	27
7. Муаллиф миннатдорчилиги изҳори	29

I боб. Навоийга доир маълумотларнинг ўзаро қиёсий-типологик, текстологик таҳлили

1.1. Алишернинг ёшлик йиллари	30
Оиласи	30
Болалиги	43
Йигитлик даври	45
Навоий ва Абу Саъид Мирзо муносабатлари	48
Навоий Самарқандда	54
1.2. Алишер Навоийнинг балоғат даври	62
Сарой мулозамати	62
Хулқ-атвори	68
Хайрия амаллари	78
Мол-мулки	81
Яқинлари ва суҳбатдошлари	83
Вафоти	84
Нақл ва ривоятлар	87
Таърихлар	93

II боб. Навоий ва давлат хизмати

Буюк дўстлик	109
Муҳрдорлик	114
Амирлик	123
Иккинчи истеъфо	126
Навоий – Астробод ҳокими	135

III боб. Султон Ҳусайн, вазирлар ва Алишер Навоий

Навоий ва Маждиддин Муҳаммад	148
Муносабатлардаги ўзгаришлар	152
Навоий ва Низомулмулк	158
Муносабатларнинг илиқлашуви	162
Умр интиҳоси	169
Охирги илтимос	176
Хулоса	182
Биринчи илова. Илк манбалар ва улардаги Алишер Навоий ҳаётига оид маълумотлар	188
Иккинчи илова. XV аср зиёлилари Алишер Навоий мадҳида	207
Абдураззоқ Самарқандий	207
Муҳаммад ибн Ховандшоҳ (Мирхонд)	210
Амир Давлатшоҳ бин Аловуддавла Бахтишоҳ Самарқандий	217
Муъиниддин Муҳаммад ал-Замжий ал-Исфизорий	229
Абдурахмон Жомий	230
Абдулвосеъ Низомий ва Абдулғафур Лорий	242
Ҳусайн Бойқаро	244
Абдуллоҳ Ҳотифий	247
Камолиддин Ҳусайн ал-воиз ал-Кошифий	248
Атоуллоҳ Асилий	250
Атоуллоҳ Маҳмуд Ҳусайний	253
Шамсиддин Муҳаммад Бадахший	255
Ҳусайн бин Муҳаммад ал-Ҳусайний	257
Аҳлий Шерозий	261
Ғиёсиддин Ҳумомиддин Хондамир	274
Зайниддин Маҳмуд Восифий	281
Фаҳрий Ҳиротий	286
Заҳириддин Муҳаммад Бобур	293
Мирзо Ҳайдар Дўғлот	296
Сом мирзо Сафавий	298
Учинчи илова. Алишер Навоий ўзи ҳақида	300
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати	306

Илмий нашр

Шухрат СИРОЖИДДИНОВ

АЛИШЕР НАВОИЙ

**Манбаларнинг қиёсий-типологик,
текстологик таҳлили**

Муҳаррир: Абдулла ШАРОПОВ

Мусахҳиҳ: Марҳабо ЖЎРАЕВА

Бадий муҳаррир: Феруза НАЗАРОВА

Техник муҳаррир: Дилшод НАЗАРОВ

Нашриёт лицензияси: AI №134, 27.04.2009
Теришга берилди: 07.09.2011 й.
Босишга рухсат этилди: 20.11.2011 й.
Офсет қоғози. Қоғоз бичими: 60x84 $\frac{1}{16}$.
Arial гарнитураси. Офсет босма.
Ҳисоб-нашриёт т.: 13,35. Шартли б.т.: 19,06.
Адади: 1000 нусха.
Буюртма № 217

«АКАДЕМНАШР» нашриётида нашрга тайёрланди.
100156, Тошкент шаҳри, Чилонзор тумани, 20^А-мавзе, 42-уй.

Тел.: (+998 71) 217-16-77
e-mail: akademnashr@mail.ru

«Ko'hi NUR» МЧЖда чоп этилди.
Тошкент шаҳри, Машинасозлар мавзеси, 4-уй.